

Darija Alujević

Arhiv za likovne umjetnosti HAZU

Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića 1915. – 1918.

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Primljen – *Received* 14. 7. 2015.

UDK 73 Frangeš-Mihanović,R.“1915/1918“

Sažetak

Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića nastao tijekom njegova angažmana kao ratnog umjetnika u Umjetničkoj grupi Kriegspressequartiera (Odjela ratnog izvještavanja / Stana ratne štampe) u razdoblju Prvoga svjetskog rata (1915. – 1918.) do sada je bio tek djelomično istražen. Opus obuhvaća dvadeset skulptura koje donose prikaze s ratišta, pojedinačne skulpture vojnika i žanr scene, portrete uglednih vojskovođa te nekoliko crteža i studija. Ovim istraživanjem nadopunjene su i proširene spoznaje o ratnom opusu te ispravljene neki netočni podaci, prije svega zahvaljujući Frangeševim djelima iz

fundusa bečkoga Vojno-povijesnog muzeja (Heeresgeschichtliches Museum) koja su sve donedavno hrvatskoj stručnoj javnosti bila nepoznata. Otkriveno je da konjanička skulptura pohranjena u Gliptoteci HAZU nije sadreni model brončane konjaničke skulpture Svetozara Borojevića iz bečkog muzeja, kako se do sada smatralo, nego do sada u literaturi nepoznati konjanički portret nadvojvode Eugena Austrijskog. Utvrđeno je i da je brončani odljev skulpture Otpremanje teškog pomorskog topa, koja je smatrana uništenom, sačuvan u Beču.

Ključne riječi: kiparstvo, 20. stoljeće, Robert Frangeš Mihanović, Prvi svjetski rat, Kriegspressequartier (Odjel ratnog izvještavanja), Kunstgruppe (Umjetnička grupa), Svetozar Borojević, nadvojvoda Eugen Austrijski (Eugen Habsburško-Lotarinški)

O djelovanju Roberta Frangeša Mihanovića kao ratnog kipara u *Kunstgruppe* (Umjetničkoj grupi) *K.u.K. Kriegspressequartiera*¹ ili kako se kolokvijalno kod nas zvao Stan ratne štampe² za vrijeme Prvoga svjetskog rata, kao i njegovim kiparskim djelima toga razdoblja u literaturi se, čak i u monografskim obradama, malo pisalo. U kojoj je mjeri izostala kritička obrada tog dijela Frangešova opusa dobro zamjećuje i Grgo Gamulin: »(...) A onda je s talijanske fronte, gdje je služio u umjetničkoj grupi (1915.–1918.), ovaj kipar naše secesije ipak donio niz malih statua i grupa, koje naša kritika jedva da je dosad zapazila...«³ Interes za razdoblje Prvoga svjetskog rata znatno je porastao tek 2014. godine zbog stote obljetnice njegova početka, što je popraćeno nizom skupova i prigodnih izložaba koje su na svjetlo dana donijele i u fokus ponovno stavile gotovo zaboravljene Frangešove skulpture iz tog vremena. Najnovija istraživanja otkrila su neke dosadašnje pogreške te identificirala i locirala djela koja su desetljećima smatrana izgubljenima u čemu su od osobite važnosti bile skulpture iz bečkoga Vojno-povijesnog muzeja,⁴ koje su u Hrvatskoj sve donedavno bila nepoznate. Neposredno po završetku rata i formiranju nove države Kraljevine SHS ovaj je period hrvatske povijest, kao i njezini protagonisti postao vrlo nepopularan, najbolja potvrda za to je i prva mala monografija posvećena Frangeš Mihanoviću,

autora Vladimira Lunačeka iz 1920. godine,⁵ u kojoj nema niti spomena o ratnom opusu. Znatno opsežnija monografija autorice Zdenke Marković, objavljena 1954. godine,⁶ donosi podatke o njegovu ratnom angažmanu te zahvaljujući sačuvanom katalogu *Izložbe ratnih slika* odnosno *Umjetničke izložbe carskih i kraljevskih konaka ratne štampe* održane 1916. u Zagrebu,⁷ donosi precizan popis od šesnaest tada izloženih djela: portreti nadvojvode Eugena Austrijskog⁸ (Eugena Habsburškog-Lotarinškog) i Svetozara Borojevića⁹ za aulu zagrebačkog Sveučilišta, portreti Stjepana Sarkotića i Aurela Le Beaua, reljef *Straža, Zmiš – pješak c. i k. 53 pukovnije u Zagrebu zarobljuje talijanski barjak i barjaktara, Trubljač Kovač, Teško ranjeni domobran, Varaždinac, Straža na Soči u zimi, Svetozar Borojević na konju, Na straži* model za mramorni reljef Pravosudnog odsjeka Zemaljske vlade, *Talijanski zarobljenik, Otpremanje teškog pomorskog topa na primorskoj fronti* i dvije studije konja. Ovom popisu Z. Marković pridružuje još tri studije konja te skulpturu *Ranjenik* iz fundusa Gliptoteke JAZU koja nije bila izložena 1916. godine. Od ukupno dvadeset djela Frangešova ratnog opusa koliko ih donosi u popisu, pronašla je i locirala njih ukupno trinaest. Većina skulptura je u to vrijeme već pohranjena u fundusima muzejsko-galerijskih institucija: u Gliptoteci JAZU nalaze se *Straža na Soči zimi*, pet studija konja i kao

što će najnovija istraživanja pokazati pogrešno identificirana konjanička skulptura, kako se sve do sada mislilo Svetozara Borojevića, sadreni odljev skulpture *Teško ranjeni domobran na nosilima* već je dio fundusa zagrebačke Moderne galerije, a konjanik *Varaždina* je u Gradskom muzeju u Varaždinu. Nekoliko skulptura (*Zmiš*, *Stražar na Soči zimi*) u privatnom je vlasništvu Pipe Arko, udovice poznatog zagrebačkog industrijalca Vladimira Arka, dok za portretne plakete Svetozara Borojevića i nadvojvode Eugena stoji da su u vlasništvu Zagrebačkog sveučilišta. Popis sačuvanih skulptura ratnog opusa nadopunila je Ana Adamec u svom magistarskom radu 1965. godine,¹⁰ uz one koje navodi Z. Marković u Gliptoteci JAZU tu se nalaze i sadreni odljevi skulpture *Trubljač Kovač*, a osim već prije poznatih skulptura prvi put se spominje skulptura *Vojnici na položaju*, kao i sadreni modeli za portretne reljefe Svetozara Borojevića i nadvojvode Eugena. I Ive Šimat Banov u monografiji iz 2005. dobro primjećuje kako se djela iz ovog razdoblja Frangešova stvaralaštva u literaturi i pregledima kiparstva gotovo i ne spominju.¹¹

Činjenici da je većina tih djela i stručnoj i široj javnosti ostala gotovo sasvim nepoznata, doprinijelo je i to što su nakon 1918. bila rijetko izlagana, pohranjena uglavnom u fundusima muzejskih institucija te nikada nisu prezentirana kao cjelina. Najveći broj skulptura ratnog opusa do 2014. bio je izložen 1959. na retrospektivnoj izložbi R. Frangeša Mihanovića, autora Miroslava Montanija, održanoj u Umjetničkom paviljonu.¹² Izloženo je pet ratnih skulptura: one iz vlasništva Pipe Arko (*Zmiš i Stražar na Soči zimi*), *Varaždina* te sadreni odljevi *Nošenja ranjenika / Teško ranjeni domobran i Ranjenik*, tada još uvijek u vlasništvu kiparevih nasljednika. Na dvije izložbe autorice A. Adamec posvećene Frangeš Mihanoviću, prvoj 1972. godine, povodom 100. obljetnice rođenja kipara Rudolfa Valdeca i Roberta Frangeša u Gliptoteci JAZU¹³ te drugoj, monografskoj, 1996. godine u Galeriji grada Krapine,¹⁴ iz ratnog ciklusa izložena je tek po jedna skulptura – u Zagrebu *Ranjenik*, a u Krapini *Varaždina / Varaždinski ulan*. Na retrospektivnoj izložbi održanoj u Klovićevim dvorima 2007. bilo je tek nekoliko djela iz ovog razdoblja: dvije skice konja, brončani portetni reljef nadvojvode Eugena i crtež vojnika iz Kabineta grafike HAZU.¹⁵ Sustavniju obradu i pregled Frangešova djelovanja tijekom Prvoga svjetskog rata, kao i dio djela nastalih u tom razdoblju, donosi izložba posvećena Prvom svjetskom ratu *Dadoh zlato za željezo – Prvi svjetski rat u zbirnkama Hrvatskog povijesnog muzeja* održana 2006. u Hrvatskom povijesnom muzeju.¹⁶ U katalogu izložbe su detaljno obrađena četiri djela pohranjena u fundusu muzeja (brončani portretni reljefi S. Borojevića i nadvojvode Eugena, te dva reljefa *Na straži / Hrvatski domobran* i *Straža / Domobran na straži*). Stota obljetnica početka Prvoga svjetskog rata 2014. godine bila je dobar povod da se još jednom revidira ovaj do sada fragmentarno poznat opus o kojem se rijetko pisalo i koji nakon rata nikad nije u cijelosti bio izlagan. Frangešova djela iz fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja bila su još jednom izložena na izložbi *Slike velikog rata u Zbirci slika, grafika i skulptura Hrvatskog povijesnog muzeja*,¹⁷ dok su na izložbi *Odjeci s bojišnice – Zagreb u Prvom svjetskom ratu* u Muzeju grada Zagreba izložena djela koja se čuvaju u ostalim zagrebačkim muzejsko-galerijskim institucijama.¹⁸

Gliptoteci HAZU i Modernoj galeriji (*Zmiš*, *Trubljač/Kovač*, *Ranjenik*, *Vojnici na položaju*, *Straža na Soči zimi*, *Teško ranjeni domobran /na nosilima/* te konjanička skulptura nadvojvode Eugena).

Ratni umjetnici i izložba ratnih slika u Zagrebu 1916. godine

Početak Prvoga svjetskog rata kao i brojnim umjetnicima diljem Europe, promijenio je tijek života i velikom dijelu mladih umjetnika s naših prostora, udaljio ih od njihovih mirnodopskih motiva i nagnuća te pretvorio u aktivne sudionike rata. Nova realnost u njihove opuse unijela je impresije s ratišta, brzinske skice, crteže olovkom koje su poslije razrađivali u složenijim slikarskim ili kiparskim tehnikama i pretočili ih u dovršena umjetnička djela. Najveći dio hrvatskih umjetnika na ratištu su kao mobilizirani vojnici ili dobrovoljci, a tek manji dio po službenoj dužnosti kao ratni umjetnici.¹⁹ S rijetkim iznimkama gotovo svi su u Austro-Ugarskoj vojsci raspoređeni na Istočnom, Balkanskom ili Jugozapadnom ratištu. Poseban ratni status imali su generacijski stariji umjetnici, profesori zagrebačke akademije odnosno Privremene više škole za umjetnost i umjetni obrt, Oton Iveković i Robert Frangeš Mihanović.²⁰ Obojica su se dobrovoljno prijavila u Umjetničku grupu, prvo Iveković, a par mjeseci poslije i Frangeš Mihanović. Osim Ivekovića i Frangeša kao ratni umjetnik u Umjetničkoj grupi bio je i Oskar Artur Alexander, koji u to vrijeme živi u Beču, te je kao i Iveković prošao i Jugozapadno i Istočno ratište. Sve do odlaska slikara Otona Ivekovića na ratište u lipnju 1915. Hrvati nisu imali svoje službene umjetnike unutar Umjetničke grupe,²¹ te je Ivekovićev odlazak pozdravljen aklamacijom: »Nijemci i Magjari imadu od početka rata u ratnom stanu štampe mnoge svoje novinare i slikare, dok Hrvati nisu ondje dosad nikog imali. Zato je naša vlada poduzela shodne korake, da koji Hrvat otidje na lice mjesta, pa da ovjekovječi junaštva hrvatskih vojnika.«²² Kako je dinamika boravka pripadnika Umjetničke grupe na ratištu bila da su otprilike mjesec ili dva bili na ratištu radeći skice, a zatim se vraćali kako bi realizirali svoja umjetnička djela, tako je Iveković nakon mjesec dana bio ponovno u Zagrebu. Prilikom njegova sljedećeg odlaska na Jugozapadno ratište u rujnu 1915. pridružio mu se i Robert Frangeš Mihanović kao naš kiparski predstavnik u redovima Umjetničke grupe o čemu Iveković piše i u svojim ratnim zapisima: »Moj kolega kipar Frangeš također je zamolio generala Borojevića da ga uzme svojoj armiji. Vidio je, kako se ne moram brinuti za stavnje, pošto sam već 'im Felddiensteder Armee', a kako vrag ne spava mogli bi i njega pozvati da 'ajnrikuje'. Njegovoj je molbi bilo odmah udovoljeno i tako smo već krajem septembra krenuli u glavni stan V. Armije, ali ne više u Ljubljani, nego u Postojnu.«²³ Odlaze na Jugozapadno, talijansko ratište na Soči gdje je ratovala 5. armija na čelu s generalom Svetozarom Borojevićem. Iz glavnog štaba u Ljubljani, odnosno Postojni odlaze na prve linije borbe, u rovove gdje rade crteže i skice, a nakon dva mjeseca boravka na fronti i u štabu vratili su se u listopadu 1915. godine.²⁴

Ratni umjetnici, članovi Umjetničke grupe bili su obavezni davati c. i kr. Arhivu i kr. Vojno-povijesnom muzeju skice i gotove radove, skicu po tjednu boravka na fronti, a po jedno dovršeno djelo za mjesec dana boravka kod kuće. Taj veliki korpus djela služio je za brojne ratne izložbe održane tijekom rata u gradovima Monarhije, ali i šire. U nizu europskih gradova u kojima su održane izložbe djela umjetnika Stana ratne štampe bio je i Zagreb.²⁵ Izložba pod nazivom *Izložba ratnih slika* kako je stajalo na plakatu izložbe koji je izradio O. Iveković,²⁶ odnosno *Umjetnička izložba carskih i kraljevskih konaka ratne štampe* kako stoji na katalogu, održana je krajem listopada 1916. pod visokim pokroviteljstvom nadvojvode Leopolda Salvatora i bila je smještena u velikoj čitaonici Kraljevske sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Predstojnik Stana ratne štampe general Maximilian von Hoen vodio je organizaciju izložbe te je ujedno i autor predgovora u katalogu. Na zagrebačkoj izložbi predstavljeno je 416 radova, a među brojnim radovima umjetnika s područja cijele Austro-Ugarske zastupljeni su i ratni umjetnici Iveković i Frangeš, te Oskar Artur Alexander. Skupini naših autora možemo pridružiti i kiparicu hrvatskih korijena Lonu Zamboni.²⁷ Iveković je izložio 78 skica i crteža te nekoliko uljenih slika. Alexander je na izložbi zastupljen četirima uljenim slikama koje su već tada u vlasništvu Vojno-povijesnog muzeja, tada Carskog i kraljevskog vojnog muzeja u Beču.²⁸ Kiparica Zamboni izlaže samo jednu skulpturu, portret generala Boroevića. Frangeš Mihanović predstavljen je sa šesnaest skulptura, punih plastika, reljefa i portretnih plaketa. Među doista velikim brojem izlagača, njih osamdeset i osam, samo je troje kipara: uz Frangeša i Zamboni tu je i austrijski kipar Friedrich Gornik,²⁹ čiji se ratni opus donekle i kvalitativno i motivski može usporediti s Frangešovim (figure vojnika, žanr-scene s ratišta).

Ratni opus

Frangešov ratni opus od dvadeset skulptura moguće je podijeliti u dvije osnovne skupine, prvu čine prizori s ratišta koji uključuju pojedinačne skulpture vojnika i skupine vojnika, svojevrzne žanr-scene s ratišta, a drugu portreti uglednih vojskovođa – portretni reljefi i konjaničke skulpture. Već će tijekom svoga prvog boravka na Jugozapadnom ratištu na Soči i u glavnom štabu 5. armije 1915. Frangeš izraditi skice i modelirati neke od svojih najpoznatijih ratnih skulptura. Vrlo brzo nakon povratka te će skice u zimi 1915. i izložiti u svome atelijeru. Budući da je jedan od glavnih razloga angažmana naših umjetnika bilo veličanje junaštva hrvatskih vojnika, Frangeš je već prilikom odlaska imao u planu napraviti skulpture nekih od tada proslavljenih vojnika. Tema vojnika u Frangešovu opusu javlja se vrlo rano već 1897. kada je po narudžbi izradio *Spomenik palim vojnicima* 78. Šokčevićeve pukovnije u Osijeku. Dramatičan prizor ranjenog vojnika koji uz krik pada s podignutom puškom u ruci, u danom je vremenu bio veliki iskorak i novost u našoj do tada vrlo klasičnoj spomeničkoj plastici kako zbog ekspresivnosti i dinamičnosti samog prikaza, tako i zbog naglašeno impresionističkog načina obrade površine. Upravo

1 R. F. Mihanović, Vojnik Zmiš zarobljuje talijanski barjak i barjaktara (Zarobljeni Talijan), 1916., bronca, Gliptoteka HAZU, Zagreb, inv. br. G-MZ-746 (foto: M. Gregl)

R. F. Mihanović, *Soldier Zmiš Captures an Italian Flag and the Standard Bearer (The Captured Italian)*, 1916, bronze

na tragu tog spomenika su i dvije Frangešove najpopularnije skulpture hrvatskih vojnika iz tog razdoblja. Prva od njih u vrijeme kada je 1916. izložena na *Ratnoj izložbi* nosila je naziv *Zmiš, pješak c. i k. 53 pukovnije u Zagrebu zarobljuje talijanski barjak i barjaktara* (sl. 1), danas se u Gliptoteci HAZU vodi pod nazivom *Zarobljeni Talijan*,³⁰ a u bečkom Vojno-povijesnom muzeju kao *Osvajanje zastave*.³¹ Priča o herojstvu vojnika 53. zagrebačke pješačke pukovnije Ivana Zmiša iz Šestina koji je goloruk zarobio i na rukama donio talijanskog barjaktara vrlo brzo se pročula, pa je tako i Frangeš odlazeći na talijansko ratište sa zadatkom da izradi skice kojima će kiparski ovjekovječiti junaštva naših vojnika istaknuo upravo želju da pronade baš tog vojnika i talijanskog zarobljenika – »Naš suradnik je razgovarao s gospodinom prof. Frangešom, te mu je ovaj izjavio, da se osobito interesira za onoga hrvatskog junaka, koji je zarobio i na rukama odnio talijanskog barjaktara i talijansku zastavu.«³² Skulptura vojnika Zmiša jedna je od najekspresivnijih Frangešovih skulptura ratnog opusa, a njezine karakteristike primjenjive su i na ostale skulpture ove tematike. Prizor je vrlo dramatičan i dinamičan, vojnik Zmiš podigao je zarobljenog barjaktara oslonjenog na desno rame, tijela su im

2 R. F. Mihanović, *Trubljač Kovač*, 1916., bronca, Gliptoteka HAZU, Zagreb, inv.br. G–MZ-745 (foto: M. Gregl)
R. F. Mihanović, *Bugler Kovač*, 1916, bronze

isprepletena u gotovo nemogućoj ravnoteži, prenaplašenih pokreta, a glava zarobljenika se gotovo stopila sa zastavom »...gdje je razlomljenim i dramatično sukobljenim masama figuralna grupa ostala bez središta i bez osi, odnosno bez jezgre.«³³ Iako se Frangeš ne udaljava sasvim od realističke modelacije, impresionističkom obradom površine skulpture postiže još veću dinamiku cijele kompozicije. Druga, jednako dinamična skulptura pod nazivom *Trubljač Kovač / Trubač* (sl. 2) prikazuje još jednoga hrvatskog junaka s Jugozapadnog bojišta. Riječ je o osamnaestogodišnjem vojniku Kovaču zapamćenom kao trubač. Detaljan opis njegova junaštva ispisan je u katalogu *Ratne izložbe* 1916. godine, pa tako znamo da je mladić Kovač zamijetivši u noći približavanje Talijana, samoinicijativno trubom — uz poklič »Naprijed, Dalmatinci!« — dao znak za juriš.³⁴ Zahvaljujući njegovoj hrabrosti, uspješno je odbijen napad Talijana pri čemu je sam Kovač teško ranjen. Skulptura prikazuje vojnika Kovača u punoj ratnoj spremi s rancem na leđima i trubom u ruci kako se propinje iz rova, kompozicija ima dijagonalnu os kojom je naglašen pokret. Dinamiku i ovaj put Frangeš postiže narušenom ravnotežom – donosi trenutak pokreta, impresiju u kojoj je vojnik oslonjen bedrima i desnom rukom o zemljani rov s naglašenim zamahom lijeve ruke u kojoj drži trubu prema otraga, a noge su tek vršcima prstiju uprte u tlo.

Jedna od tri konjaničke skulpture koje je Frangeš izradio tijekom rata, skulptura je koju nalazimo pod nazivima *Varaždinac*, *Varaždinac na konju* odnosno *Varaždinski ulan* (sl. 3) kako se i danas vodi u Gradskom muzeju Varaždin. Za razliku od drugih dviju koje su portreti poznatih vojskovođa, ta skulptura uopćeni je prikaz neimenovanog Varaždinca, pripadnika ulanske pukovnije. Konjanik s ležerno prebačenim ogrtačem na ramenima u desnoj ruci drži uspravno podignutu pušku, a lijevom pridržava uzde, na glavi ima karakterističnu ulansku kapu, koja za razliku od kapa koje je nosilo pješništvo nije imala štitnik. Iako je riječ o realistično izvedenoj skulpturi, lik konjanika u usporedbi s druge dvije,

3 R. F. Mihanović, *Varaždinski ulan (Varaždinac)*, 1916., bronca, Muzej grada Varaždina, Varaždin, inv. br. GMV–GS 14 (foto: Muzej grada Varaždina)
R. F. Mihanović, *A Soldier from Varaždin*, 1916, bronze

portretne konjaničke skulpture prikazan je znatno sumarnije, s mnogo više detalja izrađena je skulptura konja, koji je u pokretu, laganom kasu podignute prednje lijeve i stražnje desne noge.³⁵ Konj je vrlo sličan onome na konjaničkom portretu nadvojvode Eugena, tek je mala razlika u položaju glave. Skulptura je izlagana na *Ratnoj izložbi* 1916. godine, a 1917. još uvijek je u Frangešovu atelijeru kada tisak³⁶ donosi vijest da »(...) Taj je kip kupila varaždinska gradska općina za svoje prostorije.«³⁷ U Državnom arhivu u Varaždinu sačuvana je i službena korespondencija između gradonačelnika Varaždina Pere Magdića i Frangeša Mihanovića vezana uz kupnju te skulpture u ožujku 1917. godine.³⁸ Iz jednog od pisama saznaje se i cijena od 3500 kruna za koju je otkupljena te da ju je kipar osobno donio u Varaždin.³⁹ U Gradskoj skupštini bila je sve do 1931. kada je na molbu muzealnog društva u Varaždinu skulptura iz gradske vijećnice premještena u muzej.⁴⁰ U Zagrebu nakon 1916. nije bila izlagana, nego samo 1996. na monografskoj izložbi u Galeriji grada Krapine. Preostale tri Frangešove ratne skulpture iz ove skupine radova: *Straža na Soči zimi*, *Ranjenik* i *Zarobljeni Talijan* kompozicijski su znatno jednostavnije i smirenije. *Straža na Soči zimi* ili *Straža* također je jedna od skulptura koje su bile izložene već 1916. godine.⁴¹ Nije poznato je li postojala u više primjeraka, no danas se ta skulptura čuva u Modernoj galeriji u Zagrebu, i to sadra i bronca. Vojnik stražar obučen je u široku i predimenzioniranu zimsku kabanicu koja mu sakriva obrise tijela, ovratnik je podignut, a glava pokrivena kapom ispod koje se lice tek se nazire. I na

4 R. F. Mihanović modelira skulpturu Zarobljeni Talijan (iz: *Ilustrovani list*, Zagreb, 6. studenog 1915., 1059)

R. F. Mihanović making the sculpture *The Captured Italian*

5a R. F. Mihanović, Studija vojnika oslonjenog na pušku (iz serije Skice crteža za plakete, spomenike, pojedinačnu plastiku i dekorativne ukrase), 1915., olovka/papir, Kabinet grafike HAZU, Zagreb, inv. br. 5339–15 (foto: S. Novak)

R. F. Mihanović, *Study of a Soldier Leaning on His Gun* (from the series *Drawings for plaques, monuments, sculptures and decorations*), 1915, pencil on paper

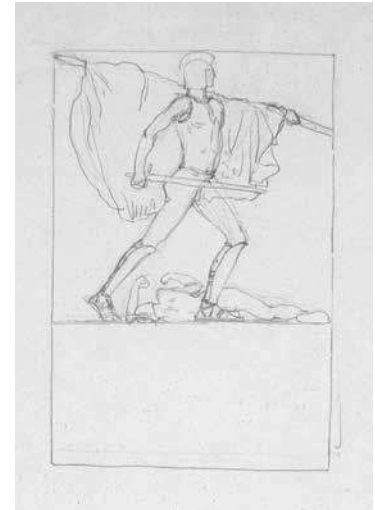
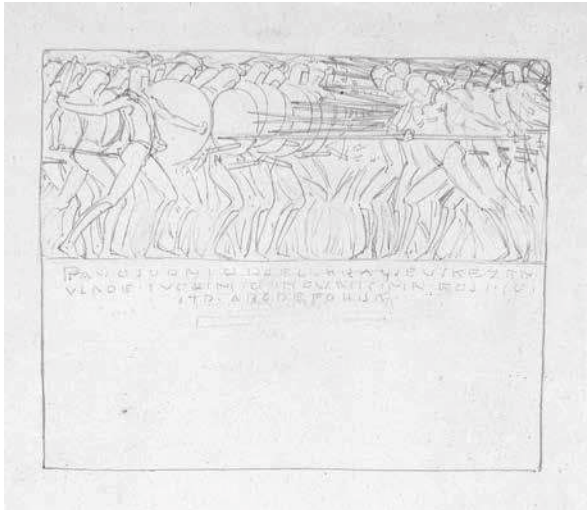
5b R. F. Mihanović, Hrvatski domobran / Na straži, 1915., mramor, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, inv. br. HPM/PMH 20772

R. F. Mihanović, *Croatian Home-Guard Soldier / On Guard*, 1915, marble

prikazu vojnika koji stoji na straži, dakle vojnika u statičnoj radnji, Frangeš uspijeva stvoriti dinamiku, položajem obje ruke oslonjene o pušku kojima razbija naglašenu vertikalnost skulpture te naborima ogrtača koji znatno dinamiziraju cijelu figuru. Umjesto klasičnog kubusa postamenta Frangeš modelira komad tla na kojem vojnik stoji. Koristeći isti model vojnika u zimskoj opremi, Frangeš je izradio i reljef pod nazivom *Straža*. Skulptura *Ranjenik* sasvim je u opreci s herojskim figurama junaka Zmiša i Kovača, vojnik, mršavog i pognutog tijela s imobiliziranom rukom i zavojem na glavi korača ogrnut šinjelom.⁴² Prikaz je to gubitnika, ranjenog i onemoćalog borca. Posljednja u nizu samostalnih figura vojnika je danas izgubljena skulptura *Zarobljeni Talijan* (sl. 4), Frangeš ju je modelirao u Ljubljani, za vrijeme svoga prvog boravka na ratištu 1915. o čemu postoji i fotografski zapis u *Ilustrovanom listu*.⁴³ Na fotografiji je kipar zajedno s modelom, zarobljenim Talijanom i skulpturom u nastajanju, no njezina daljnja sudbina danas nam nije poznata.

U ovu skupinu skulptura pripadaju i dva reljefna prikaza vojnika/stražara *Na straži / Hrvatski domobran* i *Straža / Domobran na straži* danas pohranjena u Hrvatskom povijesnom muzeju, od kojih je prvi trebao biti postavljen kao spomen-ploča u zgradi Pravosudnog odjela, no nije nikada dovršen. Kako je u ratnom periodu izradio samo dva reljefa s motivom stražara, s gotovo potpunom sigurnošću možemo zaključiti da je riječ o dvama reljefima iz Hrvatskog povijesnog muzeja unatoč nešto izmijenjenim nazivima koje danas

nose. Kada je u prosincu 1915. ban Ivan Skerlec posjetio Frangešov atelijer u njemu se već nalazio i reljef *Na straži* (sl. 5b) naručen za Pravosudni odjel Zemaljske vlade:⁴⁴ »Ban je nadalje razgledao i spomen-ploču činovništva pravosudnog odjela, koja će se na pobudu odjelnog predstojnika M. Broschana postaviti u vestibulu zgrade pravosudnog odjela.«⁴⁵ Isti je taj reljef izveden u sadri bio izložen na *Izložbi ratnih slika* 1916. pod nazivom *Na straži – model za mramorni reljef pravosudnog odsjeka hrv. zemaljske vlade u Zagrebu*.⁴⁶ U Kabinetu grafike HAZU čuvaju se četiri crteža olovkom, gotovo sasvim nepoznate skice, koje je po svoj prilici Frangeš svojim naručiteljima predložio kao moguća rješenja za taj reljef. Osim skice koja je doista i izabrana za izradu, iako nikad dovršenog reljefa, do sada se ostali crteži nisu povezivali s tim reljefom, no za jedan od njih možemo sa sigurnošću ustvrditi da je riječ o prijedlogu upravo za njega. To potvrđuje skicozno naznačen, jedva čitljiv i nedovršen predloženi tekst za spomen-ploču na kojem piše: »Pravosudni odjel kraljevske zemaljske vlade svojim činovnicima itd.« (sl. 6a). Crtež je prikaz masovne bitke u kojoj su gusto zbijeni vojnici u antičkim odorama u međusobnoj borbi kopljima. Osim spomenutog, još dva crteža s pojedinačnim figurama vojnika u antičkim odorama isto tako možemo povezati s tim reljefom, a sličan motiv te prostor ostavljen za natpis, kao i naznačena godina 1915. idu u prilog ovoj tezi. Na oba crteža nacrtao je po jednoga rimskog vojnika prikazanog u profilu: na prvom je s kopljem u ruci i kacigom na glavi kako polaže grančicu na grob svoga palog sudruga (sl. 6b),

6a R. F. Mihanović, Skica za spomeničku plastiku Pravosudnog odjela Kraljevske zemaljske vlade (iz serije Skice crteža za plakete, spomenike, pojedinačnu plastiku i dekorativne ukrase, 1915., olovka/papir, Kabinet grafike HAZU, Zagreb, inv. br. 5339–31

R. F. Mihanović, *Sketch for a monument at the Department of Justice of the Croatian Government (from the series Drawings for plaques, monuments, sculptures and decorations), 1915, pencil on paper*

6b R. F. Mihanović, Skica za reljef Pravosudnog odjela Kraljevske zemaljske vlade (Antički vojnik pored mrtvog tijela), 1915., olovka/papir, Kabinet grafike HAZU, Zagreb, inv. br. 5339–20

R. F. Mihanović, *Sketch for a relief at the Department of Justice of the Croatian Government (Ancient Soldier beside a Dead Body), 1915, pencil on paper*

6c R. F. Mihanović, Skica za reljef Pravosudnog odjela Kraljevske zemaljske vlade (Antički ratnik s kopljem), 1915., olovka/papir, Kabinet grafike HAZU, Zagreb, inv. br. 5339–1 (foto: S. Novak)

R. F. Mihanović, *Sketch for a relief at the Department of Justice of the Croatian Government (Ancient Warrior with a Spear), 1915, pencil on paper*

a na drugom u ruci drži mač i pobjedničku zastavu, dok je u drugom planu poraženi protivnički ratnik koji leži na tlu (sl. 6c). Posljednji crtež (sl. 5a) identičan je nedovršenom reljefu, pa možemo pretpostaviti da je naručitelj odabrao upravo tu kompoziciju. Jednostavna kompozicija s prikazom vojnika u uniformi Austro-Ugarske vojske, u punoj ratnoj spremi, s ruksakom na leđima prikazan u lijevom profilu kako stoji u iskoraku oslonjen o pušku. Zahvaljujući crtežu, znamo da je riječ o 1915. godini, kao i to da je prostor ispod vojnika bio predviđen za natpis. Drugi brončani reljef, danas pod nazivom *Domobran na straži*,⁴⁷ sličan je u impostaciji prethodnom nedovršenom mramornom reljefu *Na straži* i vjerojatno ga možemo povezati s reljefom koji je 1916. izlagan pod nazivom *Straža*. Kao i na prvom reljefu vojnik je prikazan u profilu, no ovdje je obučen u široku zimsku kabanicu, šinjel podignutog ovratnika te je vjerojatno rađen po istom modelu kao i skulptura pod nazivom *Straža na Soči zimi*. Reljef je prvo bio izložen u svibnju 1916. na *Izložbi hrvatskih umjetnika u Osijeku*,⁴⁸ koju su hrvatski umjetnici organizirali »u korist nemoćnika junaka rata«,⁴⁹ a potom u listopadu iste godine i na *Ratnoj izložbi* u Zagrebu. Reljef je na izložbi u Osijeku otkupio grad Osijek, no nije poznato je li to reljef koji je danas u Zagrebu.

Druga podskupina u dijelu Frangešova ratnog opusa koji donosi prikaze s bojišta, jesu skulpture grupa vojnika, tipične impresije s ratišta. Tijekom svog boravka na ratištu Frangeš je obilazio i prve borbene linije, promatrajući i vojnike na položaju u rovovima, a jedan od takvih prizora upravo je i skulptura *Vojnici na položaju*.⁵⁰ Ta je među rijetkim skul-

pturama ratnog opusa koja nije bila izlagana 1916. godine, a prikazuje skupinu triju vojnika koji su, kao i kod većine ratnih skulptura, pripadnici pješačkog odreda, prepoznatljivi po karakterističnim kapama sa štitnikom i ruksacima na leđima. Vojnici leže potrbuške sakriveni u rovu i osluškuju situaciju, dvojica su u živoj interakciji, krajnje lijevo smješten vojnik olovkom nešto zapisuje. Iako je riječ o skupini koja leži na podu, Frangeš položajima tijela vojnika, izrazima lica postiže efekt napetosti i dinamiku. Osim sadrenog i brončanog odljeva koji se čuvaju u Gliptoteci HAZU, skulptura se nalazi i u fundusu Vojno-povijesnog muzeja u Beču i to pod nazivom *Prisluškivači* što preciznije opisuje o kojoj vrsti straže je riječ.

Još jedan karakterističan prizor s ratišta predstavlja skupina koja nosi naziv *Prenošenje ranjenika / Teško ranjeni domobran na nosilima* (sl. 7).⁵¹ Kompozicija je to koju čine dva vojnika koji na nosilima nose gologlavog ranjenika prekrivenog dekom, dok je drugi ranjenik oslonjen na vojnika koji drži stražnji dio nosila. Prizor je to jakoga emocionalnog naboja, čijoj turobnosti doprinose i pogrbljene figure vojnika koji drže nosila i ranjenika koji hoda. I dok su figure vojnika koji stoje izvedene realistično, ranjenik poganut na nosilima prikazan je naturalistički, djeluje potpuno beživotno, tijelo mu je sasvim stopljeno s draperijom prekrivača, a raspoznatljiva je tek glava poluotvorenih usta. Ono što iz dosadašnje literature nije bilo jasno jest da pod ovim nazivom postoje i skulptura i reljef s istim motivom. Z. Marković u monografiji u popisu ratnih djela uz djelo *Teško ranjeni domobran na nosilima* navodi kako je riječ o plastici izvedenoj u bronci

7 R. F. Mihanović, Prenošenje ranjenika (Teško ranjeni domobran na nosilima), 1915. – 1916., sadra, Moderna galerija, Zagreb, inv. br. MGP-236 (foto: Moderna Galerija)

R. F. Mihanović, Transferring the Wounded (Gravely Wounded Home-Guard Soldier on Stretchers), 1915–1916, plaster

8 R. F. Mihanović, Teško ranjeni domobran na nosilima (Laesis et caesis), 1915. – 1916., bronca, Gradski muzej Vukovar – Zbirka Bauer, Vukovar, inv. br. ZB-13 (foto: Z. Šimunović)

R. F. Mihanović, Gravely Wounded Home-Guard Soldier on Stretchers (Laesis et caesis), 1915–1916, bronze

9 R. F. Mihanović, Otpremanje teškog pomorskog topa na primorskoj fronti, bronca, 1915. – 1916., Heeresgeschichtliches museum, Beč, inv. br.: 0000/20KBI724 (foto: D. Damjanović)

R. F. Mihanović, Moving a Heavy Coastal Defence Cannon at the Isonzo Front, bronze

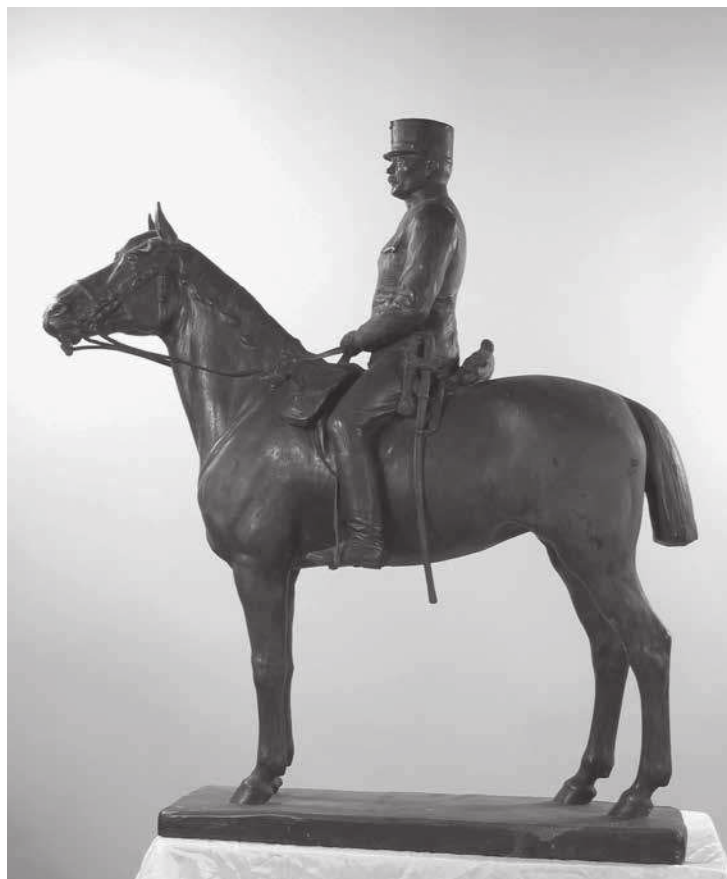
10 Fotografije iz ostavštine R. F. Mihanovića, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb: 10a Prizori iz rata: izvlačenje topa, 1915. – 1916., inv. br. HPM/PMH-16403; 10b Prizori iz rata: prijenos i postavljanje tračnica, 1915. – 1916., inv. br. HPM/PMH-16413 (foto: I. Asić)

Photographs from the legacy of R. F. Mihanović, Croatian History Museum, Zagreb: 10a Scenes from the war: dragging out a cannon, 1915–1916; 10b Scenes from the war: transfer and installation of rails, 1915–1916

te da se brončani odljev nalazi u Gradskom muzeju Vukovar, a sadreni model u Modernoj galeriji u Zagrebu.⁵² Tu će pogrešku prenositi i svi ostali istraživači Frangešova opusa – međutim nije riječ o istim skulpturama, iako se radi o istom motivu. U vukovarskom muzeju kao dio Zbirke Bauer nalazi se poluisvisoki brončani reljef (sl. 8), potpuno iste kompozicije, s dvama vojnicima koji nose nosila i dva ranjenika – jedan na nosilima, a drugi je uz vojnika koji drži stražnji dio nosila. U donjem dijelu prizora nalazi se natpis, posveta na latinskom jeziku *Laesis et caesis* (Ranjenima i ubijenima) i upravo zahvaljujući tom natpisu, unatoč današnjem nazivu pod kojim se u Muzeju grada Vukovara vodi, možemo identificirati reljef koji je Frangeš izložio 1916. u Osijeku na humanitarnoj *Izložbi hrvatskih umjetnika*.⁵³ Posljednja skulptura u nizu žanrovskih prizora s ratišta je *Transport teškog pomorskog topa (na Doberdob)* ili *Otpremanje teškog pomorskog topa na primorskoj fronti* (sl. 9). Sve do objave kataloga izložbe *Dadoh zlato za željezo* ova je skulptura u našoj literaturi smatrana uništenom.⁵⁴ Z. Marković navodi kako ju je uništilo vrijeme,⁵⁵ misleći pri tome na sadreni odljev koji je bio izlagan u Zagrebu 1916. godine. Podatak je vrlo vjerojatno točan jer sudbina sadrenog odljeva danas nije poznata, no brončani odljev je i danas sačuvan u fundusu bečkoga Vojno-povijesnog muzeja.⁵⁶ Nadahnuće za tu skulpturu Frangeš nalazi u prizoru kojem je sam svjedočio i fotografski ga ovjekovječio, a radnja se odvijala u mjestu Doberdoba (tal. Doberdò). Usporedimo li fotografije (sl. 10a i 10b) i samu skulpturu, jasno je vidljivo da je u svom djelu objedinio dva prizora, vojnike koji vuku top te prizor vojnika koji na tračnicama vuku željeznički prag pod nadzorom zapovjednika na konju. Jedna je to od možda najzanimljivijih Frangešovih ratnih skulptura, prizor za koji je i sam kipar kazao da je nadmašio sve ostale te je ostao impresioniran srazom ljudi i topa, što ga je podsjetilo na Egipat i ljude koji su svojim rukama valjali ogromno kamenje.⁵⁷ Skupina vojnika vuče ogroman pomorski top po tračnicama, a kako bi pojačao ekspresivnost prikaza, vojnike je prikazao kao gotovo amorfnu masu u kojoj se tek naziru ljudske glave. Na ovoj skulpturi ratnog ciklusa najviše se udaljio od svoje temeljno realistične modelacije s impresionističkim akcentima koja prevladava u cijelom ciklusu. Gotovo skicozno ostavljena skupina vojnika u kontrastu je s detaljno modeliranim topom i jedinom razabrivom ljudskom figurom, konjanikom koji cijelom operacijom upravlja. Skulptura je bila izložena i na *Božićnoj izložbi* u Salonu Ullrich krajem 1916. i izazvala zanimanje kritike »Kako je samo zanimiva ona masa iz koje se pojedinac razabire tek kao udo jedne stoglave životinje, upregnute pod jedan teški top. Jahač sa strane sačinjava njezinu cjelokupnu svijest: duše i volje zarobljene jednom vojničkom zapovijedi.«⁵⁸

Portreti vojskovođa – konjaničke skulpture i portretni reljefi Svetozara Borojevića i nadvojvode Eugena Austrijskog

Posljednju skupinu djela iz Frangešova ratnog opusa čine portreti visokih vojnih časnika – vojskovođa i generala, no

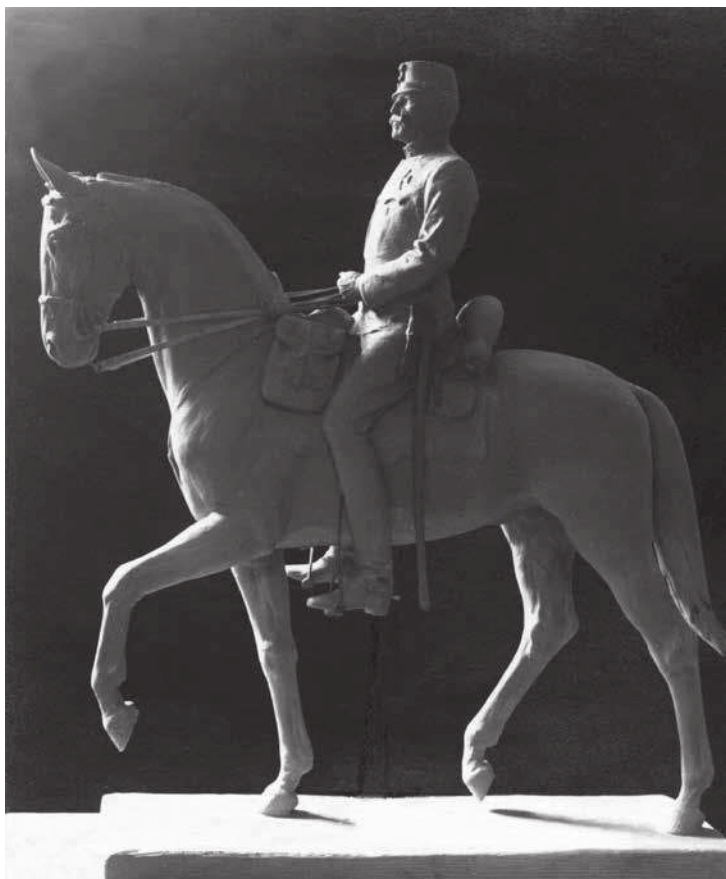

11 R. F. Mihanović, Konjanička statueta Svetozara Borojevića od Bojne, bronca, 1915., Heeresgeschichtliches Museum, Beč, inv.br.:0000/20/KBI8274 (foto:Heeresgeschichtliches museum)

R. F. Mihanović, *Equestrian Statuette of General Svetozar Borojević of Bojna, bronze, 1915*

iako je portretirao Aurela Le Beaua i Stjepana Sarkotića,⁵⁹ danas su sačuvani samo portreti generala Svetozara Borojevića i nadvojvode Eugena. Manja konjanička skulptura odnosno statueta Svetozara Borojevića (sl. 11) bila je jedan od prvih zadataka koje je Frangeš realizirao za vrijeme boravka na ratištu. Za vrijeme boravka u štabu 5. armije Borojević je Frangešu čak u nekoliko navrata i pozirao na svom konju Sokolu, rasnom konju s biskupske ergele u Đakovu.⁶⁰ U vremenu kad je metal bio dragocjenost nužna za proizvodnju oružja, pa su u tu svrhu rekvirirana i crkvena zvona te bakreni krovovi, materijal za lijevanje svoga konjaničkog portreta osigurao je sam Borojević: »General Borojević poslao je ovih dana prof. Frangešu veću količinu obruča od talijanskih šrapnela za lievanje njegovog kipa.«⁶¹ Tako u bronci izlivena konjanička skulptura bila je izložena i na zagrebačkoj *Ratnoj izložbi* 1916. godine. Riječ je o vrlo kvalitetnoj realistično izvedenoj skulpturi koja je u jednoj četvrtini prirodne veličine. Pri izradi konja Frangeš se još jednom potvrđuje kao vrstan animalist koji minucioznom preciznošću donosi fizičke karakteristike konja. Konj mirno stoji sa sve četiri noge na tlu, a rep mu je

12 R. F. Mihanović, Konjanička skulptura nadvojvode Eugena austrijskog, sadra, pohrana: Gliptoteka HAZU, vl. Ambijentalna zbirka R.Frangeša Mihanovića – Muzej grada Zagreba (Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU, Zagreb, inv. br. F/84–20)

R. F. Mihanović, Equestrian Statue of Archduke Eugen von Habsburg, plaster, preserved at the Glyptothek of the Croatian Academy of Sciences and Arts, property of the Ambient collection of R. Frangeš Mihanović – Zagreb City Museum

13 R. F. Mihanović, Portretni reljef generala Svetozara Boroevića, skica u glini (Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU, Zagreb, inv. br. F/84–21)

R. F. Mihanović, Portrait Relief of General Svetozar Boroević, sketch in clay

ravno podrezan. Vrlo je vješto izrađena i realistično modelirana figura samoga generala Boroevića. Skulptura lijevana u bronci danas se čuva u bečkom Vojno-povijesnom muzeju i sve do sada je u Hrvatskoj bila nepoznata. Svojevrsan panadan ovoj skulpturi je portret nadvojvode Eugena na konju (sl. 12). Cijeli niz desetljeća, od objave Frangešove monografije 1954. pa sve do danas, ta se sadrena konjanička skulptura pohranjena u Gliptoteci HAZU vodila kao model za spomenik Svetozara Boroevića. Najnovija istraživanja pokazala su da je ta konjanička skulptura zapravo portret nadvojvode Eugena Austrijskog,⁶² drugi konjanički portret koji je Frangeš izradio tijekom Prvog svjetskog rata, što je otkriveno usporedbom s bečkom konjaničkom skulpturom Svetozara Boroevića. Da nije riječ o Boroeviću, potvrdile su i fotografije nadvojvode Eugena na konju iz Frangešove ostavštine, danas pohranjene u Arhivu za likovne umjetnosti HAZU, koje su mu poslužile kod modelacije skulpture. Za pretpostaviti je da je konjanička skulptura nadvojvode Eugena nastala nešto kasnije jer nije bila izložena na zagrebačkoj izložbi u listopadu 1916. godine. Sa sigurnošću znamo da je

ta skulptura izlivena u bronci i spremna za isporuku generalu u ožujku 1917. kad upravo zbog te konjaničke statute Frangešov atelier posjećuju i nadbiskup Antun Bauer i ban Ivan pl. Skerlec. Iz novinskog članka saznajemo: »U subotu prije podne posjetio je preuzvišeni gospodin nadbiskup dr. Ante Bauer atelier našeg umjetnika prof. Frangeša Mihanovića, da vidi kip nadvojvode Eugena na konju, što ga je umjetnik načinio na fronti, a koji se za sada još nalazi izradjen u broncu u umjetničkom atelieru, te će biti ovih dana odnešen u glavni stan...«⁶³ Danas je u Zagrebu sačuvan sadreni model ove skulpture, koji je prilično oštećen, konju nedostaju uši, rep i uzde, a nadvojvodi Eugenu sablja, no zahvaljujući sačuvanoj fotografiji poznato nam je njezino izvorno stanje. Osim konjaničkih skulptura, Frangeš je izradio i portretne reljefe obojice za potrebe tadašnjeg Kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I. U prosincu 1915. Svetozar Boroević i nadvojvoda Eugen zbog svojih velikih ratnih pobjeda dobili su na prijedlog prof. Josipa Šilovića počasne doktorate (*honoriscausa*) *pravoslovnih i državoslovnih znanosti*.⁶⁴ U pratnji sveučilišne delegacije, na čelu s rektorom Franom Barcem i dekanom

14a Nadvojvoda Eugen Austrijski (Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU, Zagreb, inv.br. F/84–22)
Archduke Eugen von Habsburg

14b R. F. Mihanović, Nadvojvoda Eugen Habsburški Lotarinški, bronca, 1916., Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, inv.br. HPM/PMH 30874 (foto: I. Asić)

R. F. Mihanović, Archduke Eugen von Habsburg Lothringen, bronze, 1916

Pravoslavnog i državoslovnog fakulteta Miloradom Stražnic-kim, koja je došla na Jugozapadno ratište da bi im osobno uručila diplome, bio je i Frangeš.⁶⁵ Skicu za portret Svetozara Borojevića izradio je tom prigodom i za pretpostaviti je da je to realistično izvedena skica u glini (sl. 13) koja je sačuvana na fotografiji. Konačna verzija reljefa nešto je drugačija od te skice.⁶⁶ Borojević je prikazan u lijevom profilu, a prikazan je i nešto veći dio poprsja. Portret nadvojvode Eugena (sl. 14b) modelirao je prema i danas sačuvanoj fotografiji nadvojvode u desnom profilu, koju je vjerojatno snimio sam kipar (sl.14a). Oba portreta, već izlivena u bronci, bila su izložena na *Ratnoj izložbi* 1916. godine, nakon čega su ubrzo početkom 1917. postavljena u zgradi zagrebačkog Sveučilišta i svečano otkrivena 11. veljače 1917.⁶⁷ i to s lijeve i desne strane baldahina pod kojim je kralj Franjo Josip I. primao poklonstvo sveučilišta, za vrijeme posjeta 1895. godine. Identično koncipirani pravokutni reljefi prikazuju biste nadvojvode Eugena u desnom profilu i kao pandan Borojevića u lijevom profilu. Na oba portreta uz bočne i gornji rub proteže se natpis koji sadrži i počasnu i vojnu titulu, zatim ime te datum 1. veljače 1916. kod Borojevića i 30. siječnja 1916. kod

nadvojvode Eugena.⁶⁸ Frangeš je i tim primjerima pokazao kako je vrlo dobar portretist, bilo da je riječ o punoj plastici ili reljefu. Po završetku rata 1919. godine reljefi su uklonjeni i danas su dio fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja, dok se sadreni modeli čuvaju u Gliptoteci HAZU.⁶⁹ Po narudžbi družbe Braće hrvatskog Zmaja 1917. godine. Frangeš je izradio i spomen-ploču za Borojevićevu rodnu kuću, te mu je i ovaj put sam Borojević osigurao materijal od zarobljenoga talijanskog oružja. Kako je rodna kuća bila srušena, ploča je postavljena na kući koju je Borojevićev otac sagradio u Mečenčanima. Spomen-ploča bila je varijanta portretnog reljefa postavljenog na Sveučilištu, a razlikovala se tek po tekstu u donjoj trećini na kojem je stajalo: »Očinski dom nepobjedivog vojskovođe Dra Svetozara pl. Borojevića od Bojne, generala pukovnika, B.H.Z. 1917.«⁷⁰ Ploča je s kuće uklonjena 1921. godine i danas je izgubljena.

Ratni opus, iako tek mali segment Frangešova opusa, stilski predstavlja zaokruženu cjelinu te važno povijesno svjedočanstvo njegova umjetničkog djelovanja za vrijeme rata kada stvara skulpturu koja unatoč umjetničkoj slobodi ispunjava i propagandnu funkciju.

Bilješke

- 1 *Kriegspressequartier* odnosno *Odjel ratnog izvještavanja* osnovan je pri vrhovnom zapovjedništvu u Beču vrlo brzo nakon početka rata, osnovao ga je pukovnik Maximilian von Hoen. Odjel je funkcionirao kao novinska agencija opskrbljujući izdavače novina i časopisa fotografijama i informacijama o ratnim zbivanjima. Osim novinara u sklopu odjela djelovali su i brojni umjetnici, slikari, kipari i fotografi iz cijele Monarhije raspoređeni u Umjetničku grupu i Foto grupu. Više u: MARINA BREGOVAC PISK, Prvi svjetski rat u Zbirci slika, grafika i skulptura Hrvatskog povijesnog muzeja, u: *Dadoh zlato za željezo – Prvi svjetski rat u zbirka Hrvatskog povijesnog muzeja*, katalog izložbe, (ur.) Jelena Borošak Marijanović, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2011., 111–113.
- 2 Naziv *Stan ratne štampe* ili *Ratni novinski stan* koristio se uglavnom u onovremenom tisku, no katalog izložbe održane 1916. u Zagrebu naslovljen je drugačije – *Umjetnička izložba cr. i kr. konaka ratne štampe*, katalog izložbe, Zagreb, 1916.
- 3 GRGO GAMULIN, Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća, Zagreb, 1999., 100.
- 4 ILSE KRUMPÖCK, Die Bildwerke im Heeresgeschichtlichen Museum, Wien, 2004., 46–49.
- 5 VLADIMIR LUNAČEK, Frangeš Mihanović, Zagreb, 1920.
- 6 ZDENKA MARKOVIĆ, Frangeš Mihanović: Biografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti, Zagreb, 1954., 217–218.
- 7 *Umjetnička izložba cr. i kr. konaka ratne štampe* (bilj. 2), 13–15.
- 8 Nadvojvoda Eugen Habsburško-Lotarinški (1863. – 1954.) ili kako ga se u Hrvatskoj skraćeno nazivalo nadvojvoda Eugen Austrijski, bio je sin Leopolda II. Habsburško-Lotarinškog i nadvojvotkinje Elizabete. Od kraja 1914. bio je zapovjednik 5. armije, a od 1915. general pukovnik i zapovjednik Jugozapadnog bojišta, nakon čega je zapovjednik u Južnom Tirolu. Imenovan je feldmaršalom 1916., a vojnu službu napušta 1918. Više u: IVAN MIRNIK, Dvostruki počasni doktorat zagrebačkog sveučilišta 1916. godine, Zagreb, 2012., 7–10.
- 9 Svetozar Boroević pl. od Bojne (1856. – 1920.) kao general, a potom i feldmaršal, ratovao je na gotovo svim ratištima od Galicije do Soče. Kada je Italija ušla u rat 1915. postao je zapovjednikom 5. armije te vodio niz uspješnih bitki na Soči. Kao vrlo uspješan vojskovođa bio je popularan u cijeloj Monarhiji te stoga i često portretiran.
- 10 ANA ADAMEC, Robert Frangeš život i djelo, magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1965.
- 11 IVE ŠIMAT BANOVIĆ, Robert Frangeš Mihanović: Prilog povijesti modernog hrvatskog kiparstva, Zagreb, 2005., 121.
- 12 MIROSLAV MONTANI, R. Frangeš Mihanović, katalog izložbe, Zagreb, 1959., 31–32.
- 13 ANA ADAMEC, *Kiparsko stvaralaštvo Rudolf Valdeca i Robert Frangeš Mihanovića*, katalog izložbe, Zagreb, 1972., 28.
- 14 ANA ADAMEC, *Robert Frangeš Mihanović*, katalog izložbe, Krapina, 1996.
- 15 *Robert Frangeš Mihanović: retrospektiva*, katalog izložbe, (ur.) Jasminka Poklečki Stošić, Zagreb, 2007., 18, 180–181.
- 16 MARINA BREGOVAC PISK (bilj. 1) 101–119.
- 17 MARINA BREGOVAC PISK, *Slike velikog rata – u Zbirci slika, grafika i skulptura Hrvatskog povijesnog muzeja*, katalog izložbe, Zagreb, 2014., 25–26 i 126–128.
- 18 *Odjeci s bojišnice: Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb, 2015., 91–93, 174–175.
- 19 Zanimljiv je ratni opus slikara Bogumila Cara koji je rat proveo na Sočanskom ratištu, a potom i u Galiciji, a svoje je ratne doživljaje ovjekovječio karikaturnim crtežima. Varaždinski slikar Anđelko Kaurić dio je vremena proboravio na ratištu u Galiciji s O. Ivekovićem gdje je izradio niz crteža. Sva trojica su svoje ratne radove izlagala u Salonu Ullrich još tijekom rata. Iveković i Kaurić 1917., a Car 1918. Vladimir Becić u vrijeme početka rata zatekao se u Srbiji te je ostao na toj strani prijavivši se u srpsku vojsku, pa su tako i motivi njegovih slika vezani uz srpske vojnike i bojišnicu.
- 20 Prema prvotnom zakonu vojnom obavezom bili su obuhvaćeni muškarci od 18 do 42 godine starosti. O. Iveković nije podlijegao vojnoj obavezi jer je u početku rata imao 45 godina, dok je R. Frangeš Mihanović bio na granici navršavajući 1914. 42 godine. Izmjenom zakona 1915. ta je dobna granica pomaknuta na 50 godina, čime su obojica obuhvaćena vojnom obavezom.
- 21 Iveković je, iako ga je mađarsko domobransko ministarstvo prvo odbilo, u tu grupu ipak ušao uz pomoći dr. Gustava Franka koji je intervenirao preko Slavka Kvaternika, ađutanta generala Boroevića. Više u: OTON IVEKOVIĆ, *Iz zabilježaka ratnog slikara*, u: *Riječ*, 7. veljače 1931., 4.
- 22 NN, O boravku prof. Ivekovića na bojištu, u: *Obzor*, 30. srpnja 1915., 3.
- 23 OTON IVEKOVIĆ, *Iz zabilježaka ratnog slikara*, u: *Riječ*, 14. ožujka 1931., 7.
- 24 Frangeš je nakon toga 1917. bio dodijeljen dodatnom bataljunu 25. domobranske pješačke pukovnije, a 1918. godine oslobođen je dužnosti u domobranima zbog rada na Školi za invalide.
- 25 Prije Zagreba izložba je bila u Beču, Budimpešti, Grazu, a potom i u brojnim drugim gradovima.
- 26 Plakat je dio Grafičke zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice Zagreb, inv. br. C-P-XXVIII-1/89.

- 27
(Helene) Lona Zamboni von Lorberfeld (Beč, 1876. – Beč, 1945.) izlagala je već prije rata na izložbama Društva umjetnosti u Zagrebu, a kako joj je majka bila hrvatskog podrijetla iz obitelji Oršić, nerijetko ju je i domaći tisak predstavljao kao hrvatsku kiparicu, unatoč tome što je rođena i život provela u Beču. I ona je bila dio Odjela ratnog izvještavanja, iako naravno ne na prvim borbenim linijama nego u Beču, te se neka od njezinih ratnih djela čuvaju u Vojno-povijesnom muzeju u Beču.
- 28
Osim ratnog prizora pod naslovom *Boj u zraku*, izložena su tri Alexanderova portreta: pilota satnika Ferdinanda pl. Cavallara, pilota pukovnika Milana Uzelca i portret neimenovanoga pomorskog poručnika. *Umjetnička izložba cr. i kr. konaka ratne štampe* (bilj. 2), 9.
- 29
Friedrich Gornik (1877. – 1943.). Više u: ILSE KRUMPOCK (bilj. 4), 56–59.
- 30
U Gliptoteci HAZU čuvaju se sadreni i brončani odljev te dok je sadreni u pohrani i vlasništvo je Ambijentalne zbirke R. Frangeša Mihanovića – Muzej grada Zagreba, brončani je dio fundusa Gliptoteke. Sudbina još jednoga brončanog odljeva ove skulpture koja je bila u vlasništvu obitelji Arko, danas nije poznata.
- 31
ILSE KRUMPÖCK (bilj. 4), 48.
- 32
NN, Odlazak naših umjetnika na jugozapadnu frontu, u: *Jutarnji list*, 25. rujna 1915., 5.
- 33
IVE ŠIMAT BANOV (bilj. 11), 121.
- 34
Umjetnička izložba cr. i kr. konaka ratne štampe (bilj. 2), 14.
- 35
Studije konja gotovo da zaslužuju zasebnu temu. Danas je vrlo teško utvrditi koje od brojnih skica konja pohranjenih u Gliptoteci HAZU, možemo svrstati u ovo razdoblje. Osim onih koje je radio za *Parišku izložbu* 1900. koje se danas nalaze na Veterinarskom fakultetu u Zagrebu, postoji i niz manjih skica sličnih pasmina konja (engleskih pastuha). Budući da je riječ o studijama ponajviše u sadri od kojih je dio i oštećen, identifikacija je otežana. U Osijeku, u Muzeju likovnih umjetnosti čuva se studija konja engleske pasmine koja se vodi pod 1916. godinu, inv. br. MLU-K-17.
- 36
NN, Varaždinska gradska općina nabavila jednu Frangešovu umjetninu, u: *Hrvatsko pravo*, 24. ožujka 1917., 3; *Narod u nevolji – Veliki rat na varaždinskom području*, katalog izložbe, (ur.) Miran Bojanić Morandini, Varaždin, 2014., 15.
- 37
NN, Ratne umjetnine R. Frangeša i O. Ivekovića, u: *Obzor*, 20. ožujka 1917., 2.
- 38
ANA KANIŠKI, Kulturni i umjetnički život grada Varaždina za Prvoga svjetskog rata, u: *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914. – 1918.*, (ur.) Stjepan Damjanović, Varaždin, 2014., 317–348, 329–330.
- 39
Državni arhiv Varaždin, GPV 3180/1917.
- 40
NN, Skupština gradskog zastupstva, u: *Varaždinske Novosti*, 5. studenog 1931., 2.
- 41
Moderna galerija, inv. br. MG-6522.
- 42
Gliptoteka HAZU, inv. br. G-MZ-747.
- 43
NN, Hrvat, kipar prof. Frangeš, u: *Ilustrovani list*, 6. studenog 1915., 1059.
- 44
Pravosudni odjel Zemaljske vlade nalazio se na Gornjem gradu u tadašnjoj Gospodskoj ulici br. 4, danas Ćirilometodska 4.
- 45
NN, Ban u atelieru kipara prof. R. Frangeša, u: *Jutarnji list*, 7. prosinca 1915., 5.
- 46
Umjetnička izložba cr. i kr. konaka ratne štampe (bilj. 2), 15.
- 47
Reljef se čuva u Hrvatskom povijesnom muzeju inv. br. HPM/PMH 30914.
- 48
Izložba hrvatskih umjetnika, katalog izložbe, Osijek, 1916., 13.
- 49
Upravo je i nesporazum vezan uz ovu izložbu doprinio secesiji mlađih i starijih umjetnika. Mlađi su umjetnici odbili izlagati sa starijima u Osijeku te su stoga izložbu prvog Hrvatskog proljetnog salona održali u korist Društva sv. Vida i Doma hrvatskih invalida u Osijeku. Više u: PETAR PRELOG, Prilog poznavanju geneze Proljetnog salona, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27 (2003.), 260.
- 50
Skulptura je pohranjena u Gliptoteci HAZU, inv. br. G-MZ-748.
- 51
Osim u Modernoj galeriji gdje se nalaze sadreni i brončani odljev, brončana skulptura je i u bečkom Vojno-povijesnom muzeju, inv. br. 0000/20/KBI887. Usporedimo li zagrebačke i bečku skulpturu vidljivo je da je kod zagrebačkih došlo do oštećenja, jer kod prednjeg vojnika nedostaje puščana cijev koja izlazi izvan površine leđa uvis kako vidimo na bečkoj skulpturi.
- 52
ZDENKA MARKOVIĆ (bilj. 6), 275.
- 53
Djelo je na izložbi kupio poznati Osječanin, industrijalac i kolekcionar Mirko Hermann (1868. – 1927.). Više u: STJEPAN BRLOŠIĆ, Likovna umjetnost Osijeka na početku XX stoljeća, *Osječki zbornik* VIII. (1962.), 219–232. U vukovarski je muzej došla 1950. kao dio zbirke Antuna Bauera.
- 54
ELA JURDANA, Dokumentarna zbirka I. – svjedočanstva iz vremena Prvog svjetskog rata, u: *Dadoh zlato za željezo – Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja* (bilj. 1), 62. Podatak da je ovo djelo sačuvano u Vojno-povijesnom muzeju u Beču prvi put donosi u tekstu kolegica Ela Jurdana, zahvaljujući otkriću kolegice Marine Bregovac Pisk.
- 55
ZDENKA MARKOVIĆ (bilj. 6), 217.

- 56
ILSE KRUMPÖCK (bilj. 4), 47–48.
- 57
ZDENKA MARKOVIĆ (bilj. 6), 217.
- 58
NN, Iz umjetničkog salona, u: *Kokot*, 1. siječnja 1917., 89.
- 59
Stjepan pl. Sarkotić (1858.–1938.) bio je šef vlade i general zapovjednik u Bosni i Hercegovini te se osobito istaknuo vodeći uspješan vojni pohod na Crnu Goru 1916. kada je Austro-Ugarska vojska osvojila Lovćen i Cetinje.
- 60
I. M., Svetozar pl. Borojević od Bojne, u: *Jutarnji list*, 31. listopada 1915., 2–3.
- 61
NN, Kip generala Borojevića, u: *Jutarnji list*, 29. prosinca 1915., 4.
- 62
Autorica zahvaljuje dr. Ivanu Mirniku na inicijalnoj sumnji vezanoj uz portret Svetozara Borojevića koja je potaknula ovo istraživanje.
- 63
NN, Nadbiskup u umjetničkim atelierima, u: *Narodne novine*, 26. ožujka 1917., 4.
- 64
Više u: IVAN MIRNIK, Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne na medaljama, u: *Peristil*, 52 (2009.), 64–65; IVAN MIRNIK (bilj. 8).

- 65
Povelje je u suradnji s arhitektom Viktorom Kovačićem izradila Olga Höcker. Više: ARTUR SCHNEIDER, Doktorske diplome Nadvojvode Eugena i Svet. pl. Borojevića, u: *Suvremenik*, 3–4 (1916.), 134–135; LOVORKA MAGAŠ BILANDŽIĆ, Djelovanje umjetnice pisma Olge Höcker u kontekstu hrvatske umjetnosti između dva svjetska rata, u: *Zbornik Seminara za studije moderne umjetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, 11 (2015.), 39.
- 66
Reljef pod nazivom General pukovnik Svetozar Borojević dio je fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja, inv. br. HPM/PMH 30873.
- 67
NN, Likovi Njeg. ces. i kralj. Visosti nadvojvode Eugena i ces. i kralj. generala pukovnika Svetozara pl. Borojevića od Bojne u sveučilišnoj auli, u: *Narodne novine*, 16. veljače 1917., 2.
- 68
Iz opsežne korespondencije vezane uz dodjelu počasnih doktorata te izradu portretnih reljefa sačuvane u arhivu Rektorata Sveučilišta u Zagrebu koju u cijelosti donosi Ivan Mirnik u knjizi (bilj. 8), saznajemo da je Frangeš za izradu oba reljefa dobio iznos od 5000 kruna (300 kao predujam i ostatak po dovršetku).
- 69
Portretni reljef S. Borojevića pod inv. br. NZP-647, a portretni reljef Nadvojvode Eugena pod inv. br. NZP-648.
- 70
IVAN MIRNIK (bilj. 8), 33.

Summary

Darija Alujević

The War Oeuvre of Robert Frangeš Mihanović 1915 – 1918

Robert Frangeš Mihanović is, along with Rudolf Valdec, the key figure of Croatian modern sculpture. At the beginning of World War I, he was already a renowned sculptor and professor at the then Provisional College of Arts and Crafts, today's Academy of Fine Arts in Zagreb. In 1915, as an esteemed professor, together with Oton Iveković, he was admitted as a Croatian representative in the art group Kriegspressequartier (Department of War Report), founded immediately after the outbreak of war in 1914 at the Supreme Headquarters in Vienna. In the period between 1915 and 1917, Frangeš visited the south-western battlefield on several occasions, staying at the front lines and in the headquarters of the 5th Army in order to immortalize the war scenes, Croatian soldiers and their heroism in his art, and to make portraits of prominent military leaders. This is when his war oeuvre of about twenty sculptures (reliefs and statues) was made, depicting the characteristic battlefield scenes (Transferring the Wounded / Gravely Wounded Home-Guard Soldier on

Stretchers, Soldiers Deployed), Croatian soldiers (Soldier Zmiš Captures an Italian flag and the Standard Bearer, Bugler Kovač) and portraying the generals, particularly Svetozar Borojević and Archduke Eugen von Habsburg-Lothringen (portrait reliefs and equestrian portraits). Besides, he also made several sketches of horses and drawings/sketches for the unrealized relief at the Department of Justice of the Croatian Government in Zagreb. Before 2014, this segment of Frangeš's oeuvre was not discussed in Croatian scholarship and it has only been partially researched. The 100th anniversary of the beginning of World War I was the occasion to revise this almost forgotten part of his work. The research supplements and broadens our knowledge about the war oeuvre of Frangeš and also corrects some inaccurate information, primarily concerning Frangeš's works from the collection of the Military History Museum in Vienna (Heeresgeschichtliches Museum), which were until recently unknown to the Croatian professional community. It has

been established that the equestrian sculpture stored in the Glyptothek of the Croatian Academy of Sciences and Arts is not a plaster model for the equestrian sculpture of General Svetozar Boroević in the Vienna museum, as it was believed after the publication Zdenka Marković's monograph on Frangeš in 1954, but a hitherto unknown equestrian portrait of Archduke Eugen. It has also been established that the bronze cast of the sculpture Moving a Heavy Coastal Defence Cannon at the Isonzo Front, which was considered destroyed, has been preserved in Vienna. The war oeuvre, although only a small segment of Frangeš's work, is a completed entity in terms of style. It contains works of pronounced expressiveness, which in some examples depict very dramatic moments

and are characterized by predominantly realistic forms with deviations towards the impressionist treatment of surface, emphasizing the dynamism of the displayed motif. The war oeuvre of Robert Frangeš Mihanović is also a historically important testimony of his art during World War I, when he produced sculptures that fulfilled their propaganda function despite artistic freedom.

Keywords: sculpture, 20th century, Robert Frangeš Mihanović, First World War, Kriegspressequartier, Kunstgruppe, Svetozar Boroević, Archduke Eugen von Habsburg-Lothringen

(Translation: Sandi Bulimbašić)